

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 3, Sayı/Issue: 1 (Mayıs/ May 2023): 17-37

Şâzz Kırâatlerin Mahiyeti Ve Çeşitleri The Nature And Types Of Shâzz Qırâ'ats

Yusuf Ziya Kurtuluş

Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/ Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı

Sinop University, Faculty of Theology
Sinop, Türkiye

e-mail: yzkurtulus@sinop.edu.tr orcid.org/ 0000-0003-2384-3820

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 10.02.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 25.04.2023
Yayın Tarihi/Pub Date: 31.05.2023

Atıf/Cite as

Kurtuluş, Yusuf Ziya. Şâzz Kırâatlerin Mahiyeti ve Çeşitleri, Tafsir Dergisi 3/1 (Mayıs 2023), 17-37

Kurtuluş, Yusuf Ziya. The Nature and Types Of Shâzz Qırâats, Tafsir Journal 3/1 (May 2023), 17-37

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

The Nature And Types Of Shâzz Qirâ'ats

Abstract

The fact of the *qira'at* differences that started in the life of the Prophet with the "The seven *ahruf* (letters) " has been an element that has occupied everyone who has worked in this field for hundreds of years, although it has undergone serious breaks. In this process, the *qira'ats* were exposed to critical interventions. Undoubtedly, the biggest intervention in the history of *qira'at* has been the movement to classify the *qira'ats*. Two different categories emerged as a result of these interventions. *Sahih* and *shâzz* category. The concept of *shâzz*, which forms the basis of the study, has an important place in the science of *qira'at*. This issue, which is in parallel with the emergence of the differences in *qira'at*, is evaluated in the category of *sahih* and *shâzz* in terms of the soundness of *qira'ats*. This study specifically focuses on the nature of *shâzz qira'ats* and focuses on their emergence, types and the personalities who made a name as *shâzz qira'at* imams in this field. In the study, an answer has been sought whether *shâzz qira'ats* can be accepted as *qira'at* or used as evidence in *fiqh*. The study has been limited only around the concept of *shâzz*, in a way collectively exhaustive, mutually exclusive. For this purpose, it will be possible to better understand the subject by bringing together the different classifications made for *shâzz qira'ats*, and by giving place to the *shâzz qira'at* distinctions, which are described as *shâzz*. This is one goal of this study. In addition, in the study, when the concept of *shâzz* first started to be used and the process it went through until the last stage was analyzed using the historical method.

Keywords: Qira'at, Ahad, Weak, Shâzz Qira'at, Shâzz Qira'at Imams.

Şâzz Kırâatlerin Mahiyeti Ve Çeşitleri

Öz

"Yedi Harf" ruhsatıyla birlikte Hz. Peygamber'in hayatında başlayan kırâat farklılıkları gerçeği, ciddi kırılmalar geçirmekle birlikte yüz yıllar boyunca bu alanda emek veren herkesi meşgul eden bir unsur olmuştur. Bu süreç içerisinde kırâatler kritik müdahalelere maruz kalmıştır. Kırâat tarihi açısından en büyük müdahale şüphesiz ki kırâatleri tasnif hareketi olmuştur. Bu müdahaleler sonucunda iki farklı kategori ortaya çıkmıştır. Sahih ve şâzz kategorisi. Çalışmanın temelini oluşturan şâzz kavramı Kırâat İlmi içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Kırâat farklılıklarının ortaya çıkışı ile paralellik arz eden bu konu, kırâatlerin sıhhati noktasında *sahih* ve *şâzz* kategorisi içerisinde değerlendirilmektedir. Bu çalışma özel olarak şâzz kırâatlerin mahiyetini odak noktasına alıp ortaya çıkışını, çeşitlerini ve bu alanda şâzz kırâat imamı olarak isim yapan şahsiyetleri konu edinmektedir. Çalışmada şâzz kırâatlerin, kırâat olarak kabul edilip edilmeyeceği veya fıkhî delil olarak kullanılıp kullanılmayacağına cevap aranmıştır. Çalışma sadece şâzz kavramı etrafında efradını cami, ağyarını mâni olacak şekilde sınırlı tutulmuştur. Bu amaçla şâzz kırâatler için yapılan farklı tasnifleri bir araya getirmek, şâzz olarak nitelendirilen şâzz kırâat ayrımlarına yer verilerek konunun daha iyi anlaşılması

sağlanacaktır. Bu çalışmanın bir hedefi de budur. Ayrıca çalışmada, tarihsel yöntem kullanılarak şâzz kavramının ilk ne zaman kullanılmaya başladığı ve son evreye kadar geçirmiş olduğu süreç bu yöntemle tahlil edilerek ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Âhâd, Zayıf, Şâzz Kırâat, Şâzz Kırâat İmamları.

Giriş

Kırâat ilmini konu eden eserlerin ittifakla ifade ettiğine göre sahih kırâat şartlarından birini bulandırmayan kırâat şâzz olarak adlandırılmaktadır. Kırâatin sahih olabilmesi için de temel üç kriter; senedinin sahih olması, Arap diline muvafık olması ve resm-i mushafa uygun olmasıdır. Ancak ulemâ şâzz kırâatlerin hepsini aynı şekilde değerlendirmemiş; isnâdı/senedi en temel ölçüt olarak kabul etmiştir. Isnâdı olmayan kırâatler mevzû/uydurma konumunda olacağından pek itibar görmemiştir. Isnâdı sahih olan kırâatler ise her ne kadar tilâvet edilemeseler de bir şekilde “yedi harf” ile bağlantısı olacağından Kur’ân’ı anlama ve onlardan fikhî hükümler çıkarma hususunda yardımcı unsur olarak görülmüştür. Buradan hareketle âlimler sahih kırâatlerle ilgilendikleri gibi şâzz kırâatlerle de ilgilenmiş; bazıları hadis eserlerinde, bir kısmı tefsir; bazıları nahiv, bazıları da müstakil şâzz kırâat eserlerinde onları toplamış ve tüm ilim dallarında ihtiyaç duydukça onlarla istişhâd etmişlerdir.

Şâzz kırâatler her ne kadar tilâvet olarak bir değer taşımasa da başta tefsir, fıkıh, hadis ve kelâm konularında ve bu alanlara ait kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda şâzz kırâatleri bir bütün olarak terk etmek mümkün olmamaktadır.

Şâzz kırâatler, üzerinde ittifak edilen Hz. Osman’ın istinsah ettiği mushafın dışında kalmasına rağmen, bazıları tarafından bu okuyuşlar terkedilmemiş, tam tersine Hz. Peygamber’den sahih olarak gelen kırâat vecihlerinin terkedilip yok sayılmayacağı düşüncesiyle bu okuyuşlara sahip çıkılmıştır.

Bu durum, şâzz okumaları sahih kırâatlerden ayırmanın artık kaçınılmaz olduğu ve belli ölçülerin ve şartların ortaya konduğu üçüncü asra kadar devam etmiştir. Artık bu andan itibaren devrin âlimleri şâzz okuyuşlara karşı tepkilerini koymuş ve insanlara bu türden okuyuşlardan uzak durmalarını telkin etmişlerdir. İnsanlara bu türden okumalara karşı söylenen şu söz çok meşhurdur. “Âlimlerden şâzz okuyuşlarını alıp aktaranlar büyük bir kötülüğü üstlenmişlerdir.”¹

Şunu ifade etmek gerekir ki şâzz okuyuşlara bu adı ilk olarak veren, üçüncü yüzyılın sonu ve dördüncü yüzyılın başında Taberî’dir (öl. 310). Abdullah İbn Mes’ud’dan rivayet edilen “وَإِنْ كَانَتْ مَكْرُهُمْ”² kırâati ile ilgili olarak şu sözleri söylemiştir: “Bu kırâat Müslümanların mushafına muhalif olduğundan şâzz’dır ve onunla okumak caiz değildir.”³

¹ Ebü'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî Ṭabaqâti'l-Ḳurrâ'* (Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932), 1/19.

² Mütevatir olan kırâat “وَإِنْ كَانَتْ مَكْرُهُمْ” şeklindedir. bk. İbrâhim 14/46.

³ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberî - Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an* (Daru Hicr: y.y., 2001), 17/40-42.

Çalışma ele alınırken şâzz kı rââtlerin ne zaman ortaya çıktığı, ilk ne zaman kullanılmaya başladığı, mahiyetinin ne olduğu, varsa ne tür ayrımlara tabi tutulduğu ve bu kı rââtlerle meşhur olan imamlar kimlerdir? sorularına yanıt aranacaktır.

Çalışma konusu geniş bir alana sahip olduğundan konuya kaynak teşkil eden kı râât, tefsir, hadis, Kur'ân ilimleri gibi genel literatürden faydalanılmıştır. Bunun yanında güncel olan kaynaklardan da istifade edilmiştir.⁴

Bu çalışmada temel hedefimiz kı rââtleri tartışmaya açmak değil aksine şâzz olarak nitelendirilen kı rââtlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak, geçirdiği süreçleri ve mahiyetini ortaya koyarak ilim ehline katkı sunmaktır.

Bu kısa girişten sonra çalışmanın birinci kısmında şâzz kı rââtin manası, mahiyeti, ortaya çıkışı ve şâzz kı râât imamlarını, ikinci kısımda ise şâzz kı râât çeşitlerini ve bazı örneklerini ele alacağız.

1.1. Şâzz Kı rââtlerin Manası, Mahiyeti ve Ortaya Çıkışı

Şâzz kelimesi sözlükte “ş-z-z” kökünden türemiş ve “şezze” fiilinden “tek olmak, ayrı düşmek, azınlık olmak ve dışlanmak” gibi manalara gelen bir mastardır.⁵

Bir kı râât terimi olarak şâzz kavramının farklı şekillerde tarif edildiği görülmektedir.

a- *Kı rââtin kabul şartlarının herhangi bir maddesinde aykırı düşen kı rââtler şâzz'dır.* Bu görüş Ebu Şâme (öl. 665)⁶ ve İbnü'l- Cezerî (öl. 833)⁷'ye aittir. İbnü'l-Cezerî şâzz kı rââtini tanımladığı en-Neşr isimli eserinde şu ifadeleri kullanmaktadır: “Kı râât, senedi sahih, bir vecihle bile olsa Arap diline muvafık, takdirene bile olsa Hz. Osman'ın mushafına mutâbık olmalıdır. Bir kı râât bu üç unsuru bir arada bulundurursa sahih, bunlardan birisi eksik olursa şâzz olur. Bu kı râât hangi imama nispet edilirse edilsin durum değişmemektedir.”⁷

b- *Yedi kı rââtin dışında kalan kı rââtler şâzz'dır.* Bu tanım kı râât ilmi ile meşgul olan birçok kişiyi etkisi altına almıştır. Hicrî dördüncü asırda gündeme gelen bu tanımları ilk kez kulla-

⁴ Mehmet Dağ, “Kı râât İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* VII/2 (2007), 57-110; Ahmet Gökdemir, “Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 67-81; İrfan Çakıcı, “İlk Dört Asırda Şâz Kıraatlere Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir İnceleme”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 4/7 (30 Nisan 2021), 266-287; Yunus İşeri, “Sihhat Açısından Kıraat Çeşitlerinin Kavramsal Anlamda Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (15 Aralık 2022), 471-489; Mehmet Maşuk Acar, “Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (10 Ocak 2023), 322-343.

⁵ Ebû 'Abdurrahmân el-Ĥalîl b. Aĥmed el-Ferâĥîdî el-Ĥalîl b. Aĥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Maĥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 6/215; Ebû'l-Faĥl Muĥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 3/494.

⁶ Ebû 'Abdullâh Muĥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burĥân fi 'Ulûmi'l-Ĥur'ân*, thk. Muĥammed Ebu'l-Faĥl İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1/331.

⁷ Ebû'l-Ĥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muĥammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kı râ'âti'l-'Aşr* (b.y.: y.y., ts.), 1/9.

nan kişinin Taberî'den sonra, Ebû Bekir Ahmed b. Mücâhid (öl. 324) olduğunu söylemek mümkündür.⁸ İbn Mücâhid bütün kırâatleri derleyip onları yedi sayısı ile sınırlı tutması ve bunların dışında kalan tüm kırâat birikimini şâzz olarak nitelendirmesi başta öğrencileri olmak üzere bu görüşe katılanların da etkisiyle tüm ümmet üzerinde ciddi yankı uyandırmıştır. Nitekim dokuzuncu asra kadar ulemanın büyük çoğunluğu yaptıkları çalışmalarda İbn Mücâhid'in bu gruplandırmasını esas almıştır.⁹

c- *Senedi sahih olmayan kırâatler şâzz'dır.* Bu tanım Celâleddin es-Suyûtî'ye (öl. 911) aittir. Suyûtî'nin farklı eserlerinden yararlanılarak elde edilen bilgiye göre şâzz konusunda birkaç farklı tanım yaptığı bilgisine ulaşılmıştır. O, senedi sahih olmakla birlikte İmam mushafına uymayan veyahut Arap diline de uygun düşmeyen ümmet içerisinde de meşhur olmayan kırâatler âhâd diye adlandırılır ve okunması da caiz değildir.¹⁰

d- *Çoğunluğun okuyuşuna aykırı düşen her tür okuyuş şâzz'dır.* Taberî'nin (öl. 310) yaptığı bu tanımlamaya göre bir imamın tüm okuyuşları şâzz olabileceği gibi muteber bir imamın diğer imamlar karşısında yalnız kaldığı münferit okuyuşlar da şâzz olabilir.¹¹

e- *Tevâtüren veya meşhur bir yol olmadan Kur'ân olarak nakledilmiş fakat ümmetin kabul etmediği kırâat şâzz'dır.* Bu görüşte olanlara göre bu okuyuşta üç şart aranmakta ve aksi durumda reddedilmektedir. Tevâtür derecesine ulaşmaması, meşhur ve ümmet içinde yaygın olarak okunmaması, ümmetin onu kabullenip benimsememesidir.¹²

Şâzz kelimesinin bu şekilde birkaç farklı anlamının olmasına bir sebep olarak da sahih kırâatlerin tespitinde ortaya konulan kriterlerin âlimler arasında tartışmalı olması gösterilebilir. Yapılan tartışmalar genelde kırâatlerin sahihliğini ve sahih olma ölçütlerini belirleme üzerinde cereyan etmiştir. Âlimlerin çoğunluğu üç madde üzerinde genel bir mutabakat oluştursa da kırâat otoritelerinden bazılarının bu ölçütlere itiraz etmesi ve kendi ölçütünü ilke olarak belirlemesi âlimlerin birinden diğerine sahih kırâati tanımlama farkını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada genel kabul gören şekliyle sahih kırâatlerin kabul kriterleri de sahih bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşması, Arap gramerine uygunluk ve İmam mushafına uygunluk olarak ortaya konmuştur.

Şâzz kırâatlerin ortaya çıkışının hangi tarih veya olaydan başlatılacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Şâzz kavramı uzun bir süreç içerisinde olgunluğa ulaşmıştır. Her ne kadar kavramsal olarak kullanılmasa da pratik olarak şâzz'ın varlığını Hz. Peygamber zamanına kadar götürmek mümkündür. Hicretin ardından yedinci ve sekizinci yıllara gelindiğinde irşad faaliyetleri ve İslâm davetinin Arabistan sınırlarının dışına taşıdığı, Arap ırkına mensup

⁸ Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/214.

⁹ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdullâh İbn Yûsuf, Cemâleddin İbn Hişâm Cemâleddin b. Hişâm, *Metnu Kaṭru'n-Nedâ ve Bellu's-Şadâ* (b.y.: y.y., ts.), 20.

¹⁰ Ebû'l-Fazl Celâlüddin 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: el-Hey'etu'l-Miṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974), 1/276.

¹¹ Taberî - et-Türki, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 5/613, 9/189, 10/458, 10/526, 16/476, 21/478.

¹² Ebû'l-Hayr Şemsüddin b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Muḳri'in ve Mursidu't-Tâlibîn* (b.y.: y.y., 1420/1999), 81-85; Zerkeşi, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/331.

olan ya da olmayan veya değişik lehçe ve lisanlara sahip insanların İslâm'a yöneldiği görülmektedir. Bilhassa farklı lehçelere sahip olan Araplar, Müslüman olmakla birlikte Kur'ân'ın harf, kelime ve âyetlerini telaffuz ederken birtakım sorunlar yaşamışlardır. Bu durumda olan Müslümanlar Hz. Peygamber'den genişlik ve kolaylık istemişler, Hz. Peygamber de Allah'tan aldığı izinle onların bu taleplerine olumlu cevap vererek onları rahatlatmıştır. "*Muhakkak ki bu Kur'ân Yedi Harf üzere nazil olmuştur; ondan kolayınıza geleni okuyun*"¹³ hadisi bu kolaylığın mihenk taşı olmuştur. İslâm'ın insanlar içinde hızla yayılması ile beraber farklı bir ağız/lehçe yapısına sahip diğer Arap kabilelerinin okuyuşlarına kolaylık sağlamak ve insanlara Kur'ân eğitimini ve tebliğini kolaylaştırmak için "Yedi Harf" ruhsatı Allah'ın insanlar üzerine bir ruhsat, kolaylık, genişlik ve rahmeti olmuştur.

"Yedi harf" ruhsatı insanlara kolaylık getirdiği gibi farklı lehçelere sahip Müslümanların, bazı kelimeleri telaffuz ederken zorlanmaları yedi harf merkezli olarak birçok kırâat farklılığının ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından önce kırâat farklılıklarına bir çerçeve çizmek gerekir.

Kırâat farklılıkları incelendiğinde var olan ihtilafların bir kısmının fonetik (seslendirme) yapı üzerinde vuku bulduğu görülecektir.¹⁴ Kırâatin kendisine dayandırıldığı bir kırâat imamı, sonu elif ile biten bir kelimenin son harfinin harekesini "feth"¹⁵ ile okurken başka bir kırâat imamı son harfin harekesini "beyne"¹⁶ yahut "imâle"¹⁷ ile seslendirmektedir.¹⁸ Kırâat imamlarından biri sâkin olan bir harften sonra hemze harfi geldiğinde sâkin harf üzerinde "sekte"¹⁹ yaparak okurken başka bir kırâat imamı ise "nakil" yaparak bu okuyuşunu gerçekleştirmektedir.²⁰ Kırâat imamlarından biri idğam yaptığında müdğamın (idğam olunan harflerin birincisi) sakin olmasına bakarken diğeri müdğamın harekeli olması durumunda da idğam yapabilmektedir.²¹ Bunun gibi örnekler çoğaltılabilir. Bu şekildeki yapılan farklı okumalarının

¹³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thk. Muştafa Dîb el-Buḡâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), "Fedâilu'l-Kur'ân", 27.

¹⁴ Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 79.

¹⁵ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 2/29; Nihat Temel, *Kıraat ve tecvid istilahları*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997), 51.

¹⁶ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*; Temel, *Kıraat ve tecvid istilahları*, 41.

¹⁷ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr* 2/30; Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/316-317; Temel, *Kıraat ve tecvid istilahları*, 73.

¹⁸ bk. Ebû 'Amr 'Oşmân b. Sa'îd ed-Dâni, *et-Teyisr fi'l-Kırâ'âti's-Seb'*, thk. Hâlef Maḥmûd Sâlim (Hâil: y.y., 1436/2015), 48.

¹⁹ bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 1/240; Temel, *Kıraat ve tecvid istilahları*, 118.

²⁰ Hâmid b Abdülfettâh el-Paluvî, *Zübdetü'l-irfan fi vücûhi'l-Kur'an*, thk. Halil İbrahim Üren (İstanbul: Haciveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2020), 15.

²¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 1/274-275.

kelimenin yapısında veya mânâsında hiçbir değişiklik gerçekleştirmediğini söylemek mümkündür. Fonetik (seslendirme) diye isimlendirilen bu türden ihtilaflar kırâat ilmi disiplini içerisinde çoğunluğu oluşturmaktadır.²²

Diğer taraftan hem kelimelerin yapısında hem de mânâsında değişikliğe sebep olan bir takım farklı okumalar bulunmaktadır. Bu okumalar ferşî farklılıklar diye isimlendirilmektedir. Ferşî farklılıklar diye adlandırılan bu gibi ihtilaflar ise fonetik ayrılıklara kıyasen kırâat disiplininin çok az bir kısmını oluşturmaktadır. Bununla birlikte fonetik yapıdan kaynaklı ihtilaflar tamamen lehçe merkezli olduğu halde ferşî farklılıklardan kaynaklı ihtilaflar ise lehçelerle alakalı değildir. Bu okumaların tamamı Hz. Peygamber'den duyulmuş ve genel olarak neden böyle okunduğu bilinmeyen²³ kelimelerdir.

Kırâat ilmi çerçevesinde özellikle şâzz kırâat açısından zikredilmeye değer bir başka husus da müterâdif diye adlandırılan kelimelerdir.

Müterâdif denildiğinde anlaşılan, bir kelimenin yerine onunla aynı anlama gelen başka bir kelimeyi onun yerine koyarak okumak demektir. Kur'ân'ı Kerîm'de var olan bir kelimeyi, farklı bir ağız/lehçede ifade etmenin zorluğundan dolayı yine o ağız/lehçede aynı manaya gelen başka bir kelimeyle okuyarak kırâat farklılığına dolayısıyla ihtilafa neden olunuyordu. Allah Rasûlü'nün, "Rahmet âyetini azap, azap âyetini de rahmet âyeti ile değiştirmedikçe bu okumaların hepsi doğrudur"²⁴ sözünün buna işaret ettiği görülmektedir. O dönemde bir sahâbî herhangi bir kelimeyi okurken zorlanıyor veya o kelimeyi anlamayabiliyordu. Bu gibi durumlarda Allah Rasûlü, o sahâbîye kendi lehçesinde yine aynı mânâyı gelecek şekilde başka kelimelerle okumasına müsaade ediyordu. Öyle ki günlerden bir gün Enes b. Mâlik, Kur'ân'daki "قَبِيلًا وَأَقْوَمًا" pasajını "وَأَصْنُوبٌ قَبِيلًا" şeklinde okumuş ve yanındakiler onun bu okuyuşunu düzeltmeye kalkınca Enes: "أَقْوَمًا أَصْنُوبٌ أَهْدَى" bunlar aynıdır (yani bu okuyuşlar ile de okunabilir) demiştir.²⁵ Buna şu örnekte eklenebilir. Hz. Ömer, Cuma sûresinde bulunan "فَاسْعُوا إِلَيَّ ذِكْرَ اللَّهِ" pasajını "فَاسْعُوا إِلَيَّ ذِكْرَ اللَّهِ" şeklinde okumuş,²⁶ bu durum İmam Mâlik'e (öl. 179/795) sorulduğunda ise "câizdir" demiştir.²⁷ Elbette örnekler bunlarla sınırlı değil ve artırılabilir;²⁸ fakat müterâdif kelimeler ile ilgili genel bir bakış açısı kazandırma açısından yeterlidir.

Fonetik farklılıklar tamamen seslendirmeye yöneliktir. Lehçesel farklılıklar dikkate alındığında bir kelimenin farklı lehçelerde ayrı ayrı ifade edilme imkanına sahip olunması o

²² Abdurrahman Çetin, *Kur'ân ilimleri ve Kur'ân-ı Kerim tarihi*. (İstanbul : Dergah Yayınları, 2021), 157-160; İsmail Karaçam, *Kur'an Tilavetinin Esasları*. (İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018), 224.

²³ Örneğin bir kelimeyi malum kalıpta okumakla meçhul kalıpta okumak, takdim-te'hir yapmak, merfû veya mansub okumak lehçe yönünden oluşabilecek bir farklılık değildir.

²⁴ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1421/2001), 34/70.

²⁵ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurçubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/48.

²⁶ Buğârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. "Kitâbü-t Tefsir", 6/151.

²⁷ Mehmet Dağ, *İhticac bağlamında-geleneksel kiraat algısına eleştirel bir yaklaşım* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022), 56.

²⁸ Kurçubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, 1/48-49.

lehçeyi kullanan kişilerce kolaylık ve rahmet anlamına gelecektir. Bu tür okumalar manaya ve yazı iskeletine etki etmediğinden kırâat ilminin tartışmalı konuları arasında yer almaz. Bunlar sahih kırâatler içerisinde tüm varyantlarıyla temsil edildiğinden şâzz kırâatleri işlerken bunları dikkate almayacağız.

Müteradifler ise tamamen tarihsel bir olgudur. Kolaylık prensibiyle direkt alakalı olup İslam'ın üçüncü halifesi Hz. Osman'ın Kur'ân'ı Kerîm'i bir araya getirme görevini üstlenip istinsah ettirdiği zamana kadar olan dönemde uygulamada kalan bir ruhsattır. Başlarda kolaylık ve rahmet olan müteradif farklılıklar, zamanla külfet ve fitneye dönüşmüştür. Bunu gören dönemin halifesi Hz. Osman, müteradif kelimelerle okuma esnekliğine son vermiş; verdiği talimatla Kureyş lehçesini esas alarak istinsah ettirdiği imam mushafının hattına uygun olmayan okuyuşları, özellikle yazıya geçirilenleri (özel mushafları) imha ettirmiştir. Buradan hareketle bu tür okuyuşların konumuz kapsamında olmaması gerekirdi. Ancak bazı kârîler bunları okumayı terk etmemiş; aksine Hz. Peygamber'den nakledilen sahih kırâatler olduğu ve zayi edilmemesi gerektiği vehmine kapılarak savunma çabası içerisine girmişlerdir.²⁹ Dolayısıyla az da olsa şâzz kırâat bağlamında müteradif farklılıklara işaret etmiş olacağız.

Ferşî farklılıklara gelince onlar lehçesel temelli olmadığından, ayrıca kolaylık ilkesine de dayanmadığından bu tür okumalar rivayet esaslıdır. Yani Hz. Peygamber'in kontrolünde oluşan farklılıklardır. Bir kısmını veya tümünü kendisi telaffuz etmiş olabileceği gibi en düşük ihtimalle Allah Resûlü formülü vermiş, ortaya çıkan farklılıklar bu kurallar çerçevesinde gerçekleşmiş de olabilir. Bu tür kırâat farklılıkları kırâat ilminin temelini teşkil eder. Günümüzde dahi kırâat ilmi denilince akla gelen farklılıklar bu türden olan kırâat farklılıklarıdır. Şâzz'lar bağlamında ele alacağımız kırâatler özellikle bu kapsama girenler olacaktır.

Kur'ân'da bulunan kırâat farklılıkları oluşum sürecine Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Bu durum hem sahih hem de şâzz kırâatler için geçerlidir. İlk kırılmanın yaşandığı Hz. Osman dönemine kadar ayrı bir kategori olarak şâzz kırâatlerden bahsetmek mümkün değildir. Sahih ve şâzz kırâatler bu döneme kadar hem sorun edilmiyor hem de bir ayırımı gitmeye gerek duyulmuyordu. Hz. Osman döneminde yapılan istinsahla birlikte kırâatlere resm-i hatta uyma zorunluluğu getirilmiş; bunun dışında kalan okuyuşlar şâzz pozisyonunda değerlendirilmiştir. Son arzada bu şekilde okunmuş dolayısıyla nesh edildiği de söylenebilir.³⁰ Buradaki, şâzz olarak değerlendirme ifadesinin dışlanma, hiçbir surette sahih kabul edilmeme manasında kullanılmadığını; daha sonra kullanılacak olan sahih ile batıl arasında bir kırâat kategorisi manasında ele alınmadığını ve durumun dördüncü asra kadar bu şekilde devam ettiğini söylemeliyiz.

İlk üç asırda, gelişme sürecinde olan şâzz'ın ancak tercih kavramı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şöyle ki bir âlim birçok kârînin okuduğu bir kırâate karşılık, azınlığın ya da bir kişinin okuduğu kırâati veya çok kullanılan, herkesçe bilinen bir okuyuşa karşılık az bilinen, kullanımı yaygın olmayan bir okuyuşu gruptan ayrılma manasında şâzz diye ifade ederdi ki bu

²⁹ Muharrem Önder, "Şâz Kırâatlar ve İslâm Hukuku Açısından Değeri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 163-194.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 1/31.

da o kırâati daha az tercihe şayan bulduğu anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla şâzz kırâatleri herhangi bir sahih-şâzz ayırımına tabi tutulmadan dördüncü asra kadar okunmaya devam ettiği, dördüncü asırda kırâatlerin tasnife tabi tutulmasıyla birlikte şâzz kırâatler adı altında sahih ve batıl kırâatler dışında farklı bir kırâat çeşidi olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

1.1. Şâzz Kırâatler

Kırâatlerin sıhhati için üç ölçüt belirlendiğini, bunlardan birisini bulundurmeyen kırâatin şâzz durumuna düşeceğini belirtmiştik. Kırâatlerin tasnif edilme aşamasına geçilmeden önce yürürlükte olan birçok kırâatin varlığından bahsedilmektedir. Hicrî ikinci ve üçüncü asır, kırâatlerin en yoğun olduğu dönemlerdir. Bu döneme genel olarak bakıldığında insanların bazı imamların çevresinde öbeklendiğini ve her imamın az veya çok bir gruba hitap ettiği görülmektedir. Bu imamlar içerisinde öyleleri vardır ki şöhretleri yaşadıkları bölgeyi etkisi altına almıştır. Bu şöhretin ve rağbetin en büyük etkisi isnadlarının sağlam oluşuydu. Bu kişiler kırâatlerini farklı yollardan ve meşhur kişilerden almışlar ve her birinin isnadında en az iki sahâbi bulunmaktaydı. İsnadlarının kuvveti ve şöhretlerinin de yaygın oluşundan bu kırâatlere daha sonra mütevâtir kırâatler denilmiştir. “Sahih kırâatler” başlığı altında zikredilen kırâatlerin tümü bu vasıflara uygun mütevâtir kırâatlerdir. Bu kırâatlerin sahih olduğu ile alakalı hiçbir muteber âlimin şüphesi olmamıştır. Bu kırâatlerle birlikte aynı dönemde yürürlükte olan birçok kırâatin varlığı bilinmektedir. Bu kırâatlerin durumu neydi ve akıbetleri ne olmuştur? Evvela bu soruların cevabını irdelemek gerekir.

Kaynaklarda yirmi beşe kadar kırâat kayıt altına alınmıştır. Bunların onu sahih kırâatler olduğuna göre geriye on beş kırâat kalır. Hemen şunu belirtmek gerekir ki sayıları on beşi bulan bu kırâatler kırâat alanında isim yapmış âlimlerin itibar ettiği kırâatlerdir. Yoksa asılsız, uydurma kırâatler burada konumuz değildir. Sahihlerin dışında kalan kırâatlerin henüz tasnif yapılmadan önceki durumlarıyla alakalı şunları söyleyebiliriz.

Allah Resûlü’nden sonra kırâat ilmiyle temayüz eden birkaç sahâbi olmuştur. Bunlar, her biri bir bölgede kırâat meclisleri oluşturmuş ve bu meclislerde onlarca talebe yetiştirmişlerdir. Bu sahâbîler buldukları bölgede sadece ilimle iştigal etmemiş her birisi o bölgenin yönetimine de kimisi yönetici kimisi yardımcı olarak katkıda bulunmuştur. Bunlar halka namaz kıldırıyor ve hutbeler îrâd ediyordu. Dolayısıyla halk tabii bir durum olarak bu zevâtın etrafını çepeçevre kuşatıyor ve onların Hz. Peygamber’den duydukları ve gördükleri ne varsa o birikimi almaya gayret sarf ediyordu. Bir süre sonra bu durum onların ekol haline gelmesini sağlamıştı. Sahâbîler bir bir hayattan çekilirken onlardan ders gören tabî’n neslinin öncü şahsiyetleri onların bıraktığı kutlu vazifeyi üstlenmiş; onlar da hocalarından aldıkları ilim mirasını sonraki kuşaklara aktarma gayreti içerisinde olmuştur. Bu süreçte Hz. Peygamber’den intikal eden ilim mirası kuşaktan kuşağa aktarılırken en önemli denetim mekanizması çevrelerinde toplanan halk olmuştur. Zira tebe-i tabî’n dönemi de dâhil olmak üzere halkın ilim seviyesi ve bilinç düzeyi önemsenecek düzeyde idi. Bu olup bitene şahit olan binlerce insan hataya meydan vermeyecek şekilde imamlarını mercek altına alma kudretindeydi. Bu durum kırâatlerin kendilerine nispet edildiği imamlara gelinceye kadar bu şekilde devam etmiştir. Yani bazı kırâat merkezleri her kuşakta insanların yoğun rağbetini kazanarak, kırâatlerini insanların gözü önünde hocalarından aldıkları şekliyle kuşaktan kuşağa aktarmaya devam etmişlerdir. O

halde bir kırâat merkezi insanların yoğun teveccühünü kazanmış ise bu teveccüh o kırâatin sıhhatinin temelini teşkil etmiş demektir. Kırâatlerin mütevâtir olmasının ardında yatan hakikat de budur. Kırâatlerde hadis ilminde olduğu üzere bir mütevâtir anlayışı yoktur. Her kârf kırâatini hocasından âhad yolla almıştır. Buna rağmen kırâatlerin mütevâtir olduğunu ısrarla savunanlar olmuştur.³¹ Onlara göre kırâatlerin mütevâtir olması;

1. Kırâatler, yapısı itibarı ile ezber nakledilen bir ilim olmakla birlikte, pratikte uygulama alanının da olmasıyla yüzlerce; belki binlerce insanın gözetimi altında bulunmaktadır. Ayrıca yetiştirdikleri hafızlar her harfine varıncaya kadar hocalarının okuduğu ve okuttuğu şekilde Kur'ân'ı ezberlemişlerdir. Eğer kârf hocasından almadığı bir okuyuşu sergileyecek olsa bu durum hafızların gözünden asla kaçmayacaktır. Dolayısıyla kırâatlerin mütevâtir oluşu, her tabakada etrafında azımsanmayacak bir kitlenin bulunmaya devam ettiğini, başka bir ifadeyle şöhretinin yaygın olduğunu gösterir.

2. Mütevâtir diye ifade edilen kırâat kendi bölgesi içerisinde bulunan birtakım kimseler tarafından da aynı şekilde okunuyor ve rivayet ediliyordu. Bu da o kırâatin bir kanalla değil birkaç kanalla geldiğini ortaya koymaktadır. Mütevâtirdeki "kalabalık bir kitlenin kendisi gibi bir kalabalığa rivayeti esastır" şartı bu şekilde yerine getirilmiş olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sahih diye nitelendirilen on kırâatin her birisinin şöhretinin yaygın olduğunu; bunların dışında kalan kırâatlerin ise o derece şöhreti yakalayamadıklarını söylemek mümkündür. Belki de şöhreti yakalayamayan o kırâat temelini sahâbînin attığı bir kırâattir. Ancak sonraki kuşaklarda halkın yoğun rağbeti varlığını sürdürmemişse, o kırâat zamanla cazibesini ve sahilik kıymetini kaybetmiştir. Her ne kadar kırâatlerin tasnif edildiği dördüncü asra kadar okunmaya devam etmişlerse de kırâatlerin tasnifi yapılırken şöhret önemli bir ilke olarak kabul edildiğinden sahih kırâatlerin dışında kalan bu vasıflara uygun on beş kırâat şâzz durumuna düşmüştür.³²

Şöhretini kaybetmiş olan kırâatlerin akıbetlerine gelince, öncelikle ifade etmek gerekir ki hiçbir zaman bu kırâatler sahih olarak kabul edilmemiştir. Ancak sahih değildir diye büsbütün terk edilmiş de değildir. Bu kırâatlerin bir kısmının muhafaza edilmesi zaruret olarak görülmemiş olacak ki kayıt altına alınmamış, dolayısıyla zamanla unutulmuştur. Bir diğer kısmı ise şâzz olarak kaynaklara geçmiş; kırâat olarak değil de gerek Kur'ân'ı anlamaya yardımcı bir unsur, gerekse de Arap dili bünyesinde ihtilafa konu olan meselelerde bir dayanak olarak kullanılmıştır.

Bazı eserler "el-Kırâatü'l-Erbeatü Aşer" adı altında sahih kırâatleri konu alırken sahihlerle birlikte şâzz kırâatlere de yer ayırmış, bazıları da sadece şâzz kırâatleri konu edinmiştir. Bu tür eserler de genelde "el-Kırâatü's-Şâzze" adıyla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda zikredi-

³¹ Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943), 1/347; Muhammed b Ömer b Salim Bâzemûl, *el-Kıraa Ve Eseruha Fi't-Tefsir Ve'l-Ahkâm*. (b.y: Dârü'l-Hicre, ts.), 1/166; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, 55.

³² Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, 55-57.

len şâzz kırâat imamlarının hepsinin bu türden okuyuşları aynı kategoride değerlendirilmektedir. Burada makalenin hacmi dikkate alınarak sadece adları zikredilecektir. Çünkü her bir imamın şâzz olarak okuyuşları farklı birer makale veya tez konusunu içermektedir.

1.2. Şâzz Kırâat İmamları

1. Ebû Said el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (öl. 110)³³
2. Ebû Hafs Ömer b. Abdirrahman b. Muhaysın es-Sehmî (öl. 123)³⁴
3. Ebû Muhammed Süleyman Mihrân el-Küfî (öl. 148) (A'meş)³⁵
4. Ebû Amr İsbâ b. Amr es-Sekafî (öl. 149)
5. Ebû Dâvûd Şibl b. Abbâd el-Mekkî (öl. 160)
6. Ebu's-Salt İbn Kudâme (öl. 161)
7. Ebû Naîm Şucâ' b. Ebî Nasr (öl. 190)
8. Ebû Muhammed Yahya b. el-Mubârek b. el-Muğîre el-Yezîdî (öl. 202)³⁶
9. Ebû Eyyûb Süleyman b. Eyyûb b. el-Hakem (öl. 235)
10. Ebû Amr Hafs b. Amr b. Abdülaziz b. Suhbân (öl. 240)
11. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ferah b. Cibrîl (öl. 303)
12. Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb el-Bağdâdî (öl. 328)³⁷
13. Ebu'l-Abbâs Hasan b. Saîd b. Ca'fer el-Mudavvaî (öl. 371)
14. Ebû Ali el-Hasen b. Ali b. İbrahim (öl. 446)
15. Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. Ömer b. Sivâr (öl. 496)³⁸
16. Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Ahmed b. Abdullah (öl. 541)

2. Şâzz Kırâat Çeşitleri

Şâzz kırâatleri dört başlık altında incelemek mümkündür. Bu kırâatlerin dördü de bir kırâat olarak hiçbir surette kabul edilemeyecek kırâatlerdir. Bir kırâatin kabul edilmemesi iki

³³ Abdulfettah el-Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1401), 15-16; DÎA, "Hasan-ı Basrî (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Abdulhamit Birışık, "Hasan-ı Basrî (Tefsir İlmindeki Yeri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî kıraati ve Kur'an tefsirine katkısı*. (İstanbul: İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı), 2021), 54; Bayram Demircigil, "Hasan-ı Basrî Kiraatinin Fikhî Hükümlerle İlişkisi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 63 (31 Ekim 2017), 173-189.

³⁴ Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab*, 11; Tayyar Altıkulaç, "İbn Muhaysın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

³⁵ Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab*, 16; Mücteba Uğur, "A'meş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991).

³⁶ Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab*, 14; M. Suat Mertoğlu, "Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

³⁷ Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab*, 12; Tayyar Altıkulaç, "İbn Şenebûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

³⁸ Şâzz kırâat imamları için bk. Kâdî, *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcîhuhâ min Lügatil'l-Arab*, 19.

temel sebebe bağlıdır. Bunlar, isnadının zayıf olması veya hiç olmaması ve resm-i mushafa bir yönüyle de olsa muvafık olmamasıdır. Bu iki husustan herhangi birinin olmaması o kırâati reddetmek için yeterlidir. Bunlara Arap diline uymamasını da ekleyebiliriz; ancak bunun pratikte örneği olmadığı için zikretmeye gerek duymuyoruz.

İsnâd, diğer bir adıyla sened, kırâati getiren ravilerin tarihi sırasıyla zikredildikleri isim halkasına verilen addır. Bir başka deyişle ravilerin sıra ile zikredilerek sözün ilk sahibine nispet edilmesidir.³⁹ Kırâatler aslını korumaya yönelik belli bir disiplin ve düzen içerisinde aynı şekilde hadis ilminde olduğu gibi sened zinciri ile birlikte nakledile gelmiştir. Kırâat okuyan bir öğrenciye verilen icazetnamede hocasının adı ve bununla birlikte her bir hocanın hocasının, onun da hocası ta ki Hz. Peygamber'e kadar isim isim kaydedilmiştir. Bu şekilde her biri Kur'ân olma özelliği taşıyan kırâatlerin Hz. Peygamber'den sahih yolla gelmiş olma özelliğine azami özen gösterilmiştir.⁴⁰ Senedin önemine dair ulemadan birçok söz nakledilmiştir. Hepsini en veciz bir şekilde özetleyen Zeyd b. Sâbit'in "Kırâat uyulan bir sünnettir"⁴¹ sözüdür.

Kırâatlerin sıhhatine yönelik aranan en önemli şart isnad olmuştur. Diğer şartlar bunu te'kit ve teyit edici niteliktedir. Zira bir kırâatin senedinde zayıflık varsa veya senedi hiç yoksa bu tür kırâat şâzz durumuna düşecek ve ona itibar edilmeyecektir. Nitekim kırâat imamlarının sened ve tarîklerini geniş bir şekilde ele alan Ebû Amr ed-Dânî buna dair şunları söylemektedir: "Kırâat imamları ilahi kelâmın kırâati konusunda lügatın yaygınlığına ve salt olarak sadece Arap diline uygunluğuna değil; ancak Hz. Peygamber'den gelen bir senedle sabit olmasına, nakil ve rivayetinin sağlam olmasına itibar etmişlerdir. Eğer kırâat sahabeden kesintisiz olarak sağlam haber ve rivayetle birlikte gelmişse artık Arapça kurallar ve lügatın yaygın olması onu inkâr edemez. Dolayısıyla bu manada kırâat, tabi uyulması ve kabul edilmesi gereken bir sünnettir."⁴²

2.1. İsnâd Açısından Şâzz Kırâatler

Şâzz kırâatlerin kaderinin belirlenmesi noktasında, naklin birinci derecede ön plana çıktığı muhakkaktır. Nakil Hz. Peygamber'e varıncaya kadar inkıtasız bir sened zinciri ile ulaşmış ve sened içerisindeki ravilerin hepsi de adaletli ve güvenilir kimseler olmuş ise bu kırâat makbul kırâatler arasında; değilse merdûd kırâatler arasında değerlendirilmiştir. Bu kategoriye giren kırâatlere örnek olarak, Fâtîha Sûresi 1/3. Ayetinde yer alan "الَّذِينَ يَوْمَ مَالِكٍ" ifadesindeki "مَالِكٍ" kelimesini mazi fiil kalıbında "مَلَكٌ" şeklinde; yine aynı ayette yer alan "يَوْمَ" kelimesinin son harfinin nasb ile "يَوْمٌ" şeklinde okunmasını örnek olarak gösterebiliriz. Aynı şekilde İbn Sümeffî ve Ebû Semmâl'in Ubeyy b. Kâ'b'a nispet ettikleri Yûnus Sûresi 10/92. âyeti de

³⁹ Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001); İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 2012), 29.

⁴⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukârrin ve müşhidü't-tâlibîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 18-25.

⁴¹ Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevşîl el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Qırâ'ât ve'l-İddâhi 'anhâ* (b.y.: Vezâratu'l-Evkâf, 1420/1999), 1/23; Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/260.

⁴² M. Kemal Atik, *Câmiu'l-beyân fi'l-Kırâati's-Seb'i'l Meşhûra ve Kırâat İlmi Yönünden Tahlili* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1982), 2/380.

örnek verilebilir. Söz konusu ayette “آيَةُ خُلْفِكَ لِمَنْ لَتَكُونَ بِبَدَنِكَ تُنْجِيكَ فَالْيَوْمَ” cümlesindeki “نُنْجِيكَ/nü-neccîke” kelimesini zikredilen şahıslar “نُنْجِيكَ/nünehhîke” “خُلْفِكَ/halfeke” kelimesini de “خُلْفِكَ/halefeke” şeklinde lâm harfinin fethası ile okumuşlardır.⁴³ Bu kırâatler gerek hatt-ı Osmânî gerekse de Arap dili açısından uygun kırâatlerdir. Bunların sahih okuyuş olarak kabul edilmeme sebebi isnadlarının zayıf olması veya hiç olmamasıdır. Bu minvalde önemli bir örnek olarak, kaynaklarda dördüncü asırda Bağdat'ta yaşamış İbn Miksem'den bahsedilir. Rivayetlere göre İbn Miksem, bir okuyuşun Arap diline uygun olup resm-i mushafa da muvafık olması durumunda o kırâati muteber kabul eder; namaz içinde ve dışında o kırâatle her türlü amel ederdi. Onu bu durumundan vazgeçirmeye çalışmışlarsa da tutumundan vazgeçmeyen İbn Miksem, hakkında kurulan mahkemede kendisine yapılan ikazlar sonucunda uygulamasını terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁴

2.2. Mevzû (Uydurma) Şâzz Kırâatler

İsnâdı olmayan ve merdud olarak kabul edilen şâzz kırâatlere bir başka örnek de mevzû kırâatlerdir. Bu kırâat çeşidi aslında kendisinde kırâat kelimesinin herhangi bir şekilde olumlu manada hiçbir vasfı olmayan; mesnedsiz olarak bir kimseye nispet edilen, Hz. Peygamber'le ve de vahiyyle herhangi bir şekilde ilişkisi olmayan uydurma/mevzû kırâat haberleridir.⁴⁵ En bilinen örneği Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî'nin (öl. 408) Ebû Hanîfe'ye nispet ederek bir araya getirmiş olduğu kırâatlerdir. Kaynaklarda ona nispet edilerek en fazla zikredilen ve Fâtır Sûresi 35/28. âyetinde bulunan “الله/lafzatullah”ı merfu, “العلماء/ulemâe” kelimesinin hemzesini fetha okuduğu örnektir. “Allah'tan layıkıyla ancak âlim olan kulları korkar” mealindeki âyet el-Huzâî'nin okuduğu şekilde Allah lafzının dammesiyle ve “hemze”nin fethasıyla okunacak olursa o takdirde mana “Allah, kulları içinden ancak âlimlerden korkar” şeklinde olur ki bu anlam kişiyi küfre kadar götürür. Huzâî bu okuyuşu Ebû Hanîfe'ye nispet etmiştir; ancak ulemadan bu okuyuşun Ebû Hanîfe'ye ait olabileceğini savunan hiçbir kimse çıkmamıştır. Dolayısıyla bu okuyuş hem merdud hem de Huzâî'nin hezeyanı kabul edilmiştir.⁴⁶ İslam tarihinde gerek Huzâî'nin girişimi olsun gerek başka girişimler olsun hiçbir mevzû kırâat dikkatli ve gayretli âlimlerin onayından geçmemiştir. Ne maksatla ortaya çıktığı belli olmayan bu tür kırâatler daha ilk anda karşı bir hamleyle bertaraf edilmiş ve İslâm'ı ifsad edecek oluşumlar, Müslümanlar içerisinde kendisine yaşam alanı bulamamıştır.

2.3. Âhâd Şâzz Kırâatler

Âhâd şâzz kırâatler, muttasıl bir isnada sahip olup resm-i mushaf veya Arap gramerine uygun olmayan kırâatlerdir. Âhâd kırâatlere geçmeden resm-i mushafa ilgili kısa bir açıklama yapmak gerekir.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ*, 1/316; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ât il-'Aşr*, 1/16.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ât il-'Aşr*, 1/17; Mustafa Öztürk, “Kur'an Kırâatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 201-224.

⁴⁵ Abdulhamit Birışık, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ât il-'Aşr*, 1/16.

İmam mushafı veya Resm-î mushaf (hatt-ı Osmânî), Hz. Osman'ın derlediği mushaflarda onun tarafından uygun görülerek yazılan imlâsına denir.⁴⁷ Diğer bir ifade şekli olarak Hz. Osman'ın imlâ ettirdiği mushaflardaki hareke ve noktalardan tecrit edilmiş yazı iskeletinin görünüştüdür denilebilir.⁴⁸

Bilindiği üzere Hz. Osman'ın Kur'ân'ı Kerîm'i bir araya toplama faileyeti çerçevesinde yapılan çalışmalar sonucunda imam mushafları oluşturulmuştu. Oluşturulan bu mushafların bütün kırâat farklılıklarını da içinde barındıracak şekilde yazılmış olması, onları ön plana çıkaran özelliklerindedir. Nokta ve hareke bulunmayan bu mushafların hattı her tür hareke ve bazı harflerin değiştirilmesine uygun durumda olup, tüm farklı okumaları da içine alacak nitelikteydi. Misal olarak bir kelimenin hattında herhangi bir değişme olmadan o kelime farklı şekillerde okunabiliyordu. Bu okuyuşa örnek olarak “رَأَى” kelimesi gösterilebilir. Burada dikkat edilirse “رَأَى” kelimesi, hemzenin fethası ile yazılmıştır. Sahih kabul edilen kırâatler içerisinde birçok kırâat imamı bu kelimeyi bu şekilde okumaktadır. Fakat “رَأَى” kelimesini kesraya meylettirilerek imâle şeklinde de okumak mümkündür. Fonetik farklılıkların birçoğunun belki de bu şekilde değerlendirilmesi mümkündür.⁴⁹ Bilindiği üzere mushaf hattı her iki şekilde de okumaya fırsat tanımaktadır.

Başka bir konu da hareketin değişmesiyle beraber ortaya çıkan kırâat farklılıklarıdır ki bu türden olan bir okumaya “يُرْجَعُونَ”⁵⁰ fiilinin hem malum hem de meçhul kalıbında okunması örnek gösterilebilir. Burada “يُرْجَعُونَ” kelimesinin malum ya da meçhul fiil kalıbında okunabilmesi, harfin hareketi ile ilgili olup mushaf hattında bu kelimenin okunmasına dönük hiçbir engel bulunmamaktadır. Bu konudaki ihtilafların ekserisinin de hareketlerle ilgili olduğu söylenebilir.

Kur'ân harflerinin noktalama işaretlerinden kaynaklanan ihtilaflar da bu tahlilden zikredilmektedir. Harflerin bazıları noktasız olarak kendilerine benzedikleri için diğer bazı harflerin yerine geçip okunabilmektedir. Yâ (يَا) harfinin yerine, yine noktası olmadan tâ (تَا) harfi veyahut nûn (نَا) harfi gibi başka bir harf konulması buna açık bir durumdur. Harflerin yine onlara benzeyen harflerle yer değiştirmesine örnek olarak “فَتَنَّبَتُوا” kelimesi gösterilebilir. “فَتَنَّبَتُوا”⁵¹ kelimesi “فَتَنَّبَتُوا” şeklinde (bâ) harfinin yerine (sâ) harfi, (yâ) harfinin yerine (bâ) harfi

⁴⁷ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/328.

⁴⁸ Harun Ögmüş, “Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (22 Ağustos 2015), 9-28.

⁴⁹ Ebû 'Abdullâh el-Huseyn b. Aḥmed b. Ḥâleveyh İbn Ḥâleveyh, *İ'râbu'l-kırâ'âti's-seb'a ve 'ilelihâ*, thk. Abdurrahman b. Suleymân el-'Uşeymîn (Kahire: Mektebetu'l-Ḥâncî, 1413/1992), 101.

⁵⁰ el-Bakara 2/28.

⁵¹ en-Nisâ 4/94; el-Hucurât 49/6.

ve (nûn) harfinin yerine (tâ) harfi ile okunmaktadır.⁵² İstinsah edilmiş olan mushafaların hareketlerden yoksun/uzak olduğu düşünüldüğünde mushaf hattının bu tür okuyuşların tamamına dahil olduğu gerçeği ortaya çıkacaktır.⁵³

Bir kırâatin sahih olabilmesi için resm-i mushafa uygun olması ulemânın ittifakıyla vaciptir. Buna gerekçe olarak imlânın uygulama noktasında uyulması gereken bir sünnet olduğu, bununla beraber evvelki ulemâdan yapılmış olan nakiller ve sahâbenin aynı şekilde bu imlâ üzerinde mutabakata vardığı bilgisine dayanılmaktadır.⁵⁴ Resm-i mushafın makbul ve merdud kırâat ayrımında kritik önem arz ettiği, ancak bu ölçütün (kırâatlerin resm-i mushafa uygunluğu) tek başına yeterli olmayacağı; sahih bir senedle birlikte değerlendirilmesi gerekeceği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Burada önemli olan bir başka husus da bir kırâatin senedinin sahih olup; Arap diline de muvafık olduğu halde resm-i mushafa uygun olmazsa bu durumda ne olacaktır. Âlimlerin bir kısmı bu durumda tevakkuf edilmesi gerektiği eğilimindedir. Çünkü bu kırâat sahihlik ölçütlerini tam manasıyla yerine getiremediğinden sahih kabul edilemeyecektir. Ayrıca Kur'ân'ın indirildiği yedi harften birinin kapsamına girme ihtimalinden dolayı da reddedilemeyecektir.⁵⁵ Bir başka grup âlim de hiç tereddüde meydan vermeden bu tür kırâatlerin şâzz olduğunu dolayısıyla bunlarla amel edilemeyeceğini düşünmektedir. İbnü'l-Cezerî bu konuda ikinci grubu destekler mahiyette asıl takip edilmesi gereken tavrı şu şekilde ifade etmektedir: "Bu tür kırâatler günümüzde şâzz diye isimlendirilmektedir. Çünkü üzerinde ittifak edilen Hz. Osman mushafına uymayıp dışında kalmıştır."⁵⁶

Bu kategoriye giren kırâatlere âhâd kırâat denilmiştir. Âhâd kırâat, sika raviler tarafından muttasıl senetle nakledilen ancak resm-i mushafa veya Arap gramerine uymayan kırâatlere denir. Bu türden kırâatler daha çok sahâbenin büyüklerinden nakledilen, bir kısmı, daha önce bahsi geçen "müterâdif" kapsamına giren kırâatlerdir. Bu bağlamda birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

a. Ömer b. Hattâb, Abdullah ibn Mes'ûd ve Abdullah ibn Abbâs gibi sahâbenin önde gelenleri Cumâ sûresi 62/9. âyetindeki "فَأَسْتَوْا" kelimesini "فَأَمَّوْا" şeklinde okumuştur.⁵⁷

b. Tirmizî'de geçen bir hadiste Bîşr b. Hilâl Ca'fer b. Süleyman'dan, o Harûn el-A'ver'den, A'ver Büdeyl b. Meysere'den, Büdeyl Abdullah b. Şekîk'ten o da Hz. Âişe'den naklettiğine göre

⁵² Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdâdî İbn Mucâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâ'ât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: y.y., 1400), 236; Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *el-Hucetü fi'l-Kırâ'ât*, thk. 'Abdu'l-Âl Sâlim Mekrem (Beyrut: y.y., 1401), 126; Abdullâh b. 'Abdilmu'min b. el-Vecîh b. Abdullâh b. 'Alî b. el-Mubârek Ebû Muhammed el-Vâsi'î, *el-Kenz fi'l-Kırâ'ât*, thk. Hâlid el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetu's-Şekâfeti'd-Diniyye, 1425/2004), 2/658; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ât*, thk. Hâlid el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetu's-Şekâfeti'd-Diniyye, 1425/2004), 2/658; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ât*, thk. Hâlid el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetu's-Şekâfeti'd-Diniyye, 1425/2004), 2/658.

⁵³ Hasan Hüseyin Havuz, "Teysîr /Şâtibiyye ve Tayyibe Tarikleri Çerçevesinde İbn Mucâhid'in Kitâbü's-Seb'a Adlı Eserindeki Tariklerin Farklılığı Meselesi - Âsım Kırâati Özelinde Bir Değerlendirme-", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (30 Aralık 2022), 519-549.

⁵⁴ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/337.

⁵⁵ Önder, "Şâz Kırâatlar ve İslâm Hukuku Açısından Değeri".

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin*, 82.

⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ*, 2/321; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992), 5/337.

H. Peygamber Vâkıa sûresindeki “فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّةٌ نَّعِيمٌ” âyetini “فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ” şeklinde “rûh” kelimesini (râ)'nın dammesiyle okumuştur.⁵⁸

c. Yine Tirmizî'nin aktardığı bir başka hadiste Hannâd'ın Ebû Muâviye'den, onun A'mes'ten, A'mes'in İbrahim'den ve İbrahim'in de Alkame'den aktardığına göre Ebud-Derdâ Alkame'nin de içerisinde bulunduğu bir ekip Şâm'a gelince onlara içlerinde Abdullah İbn Mes'ûd'un kırâatiyle okuyanın olup olmadığını sorar. Alkame İbn Mes'ud'un kırâatiyle okuduğunu söyleyince Ebû'd-Derdâ ona İbn Mes'ud'un Leyl sûresi üçüncü âyetini nasıl okuduğunu sorar. Bunun üzerine Alkame “وَالْأَنْتَى الذَّكْرَ تَجَلَّى إِذَا وَالنَّهَارَ يَغْشَى إِذَا وَاللَّيْلَ” şeklinde, “وَمَا خَلَقَ” ifadesini hafifederok okuduğunu söyler. Ebu'd-Derdâ bu cevabı alınca ona “vallahı ben de Allah Resûlü'nden bu âyeti bu şekilde okuduğunu işittim” diyerek onun bilgisinin doğruluğunu tasvip etmiştir.⁵⁹

d. Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Secde sûresinin 17. âyeti kerimesindeki “فَرَّةٌ” kelimesini Hz. Peygamber “فَرَاتٌ” şeklinde okumuştur.⁶⁰

Bakıldığında, bu rivayetlerin hadis kitaplarında Hz. Peygamber'e kadar ulaşan kesintisiz bir senedle birlikte yer aldığı görülecektir. Ancak bu kırâatlerle Hz. Osman'ın istinsahından sonra amel edildiğine dair bir bilgi nakledilmemiştir. Aksine amel edilemeyeceği yönünde rivayetler vardır. Bu kırâatlerle amel edilmeme sebebi, bunların hatt-ı Osmânî'ye muvafık olmamalarıdır.

2.4. Müdrec Şâzz Kırâatler

Kaynaklarda “müdrec kırâatler” diye yer alan okuyuşları da konuya uygun olduğundan burada zikretmek yerinde olacaktır. Müdrec kırâatler esasında bir kırâat olmayıp sahâbeden bazısının kendi özel mushaflarına sadece tefsir kabilinden veya özel not şeklinde yaptıkları ilavelerdir. Kendilerinin bu ilaveleri Kur'ân'dan bir âyet gibi okuduklarına dair bir rivayet gelmemiştir. Asıl sorun bu sahâbîlerin, gittikleri bölgelerde bir Kur'ân muallimi olmaları nedeniyle ellerinde bazı notların bulunmuş olması ve onlar vefat ettikten sonra insanların o notların özel not mudur; yoksa Kur'ân âyetinin bir parçası mıdır? Bu ayrımı yapamamış olmalarıdır. Âyetlerin hareke ve noktadan uzak olduğu ve yapılan bu ilavelerin de âyetlerden ayırt edilemeyecek şekilde hem Arapça hem de âyetin akışına uygun olduğu düşünülürse karışma ihtimalinin tabii olduğu sonucuna varmak zor olmaz. Bu konuda birkaç örnek konuyu daha anlamlı hale getirecektir.

Mâide sûresinde yer alan ve yeminlerin kefareteninden bahseden 89. âyeti bütün kırâat imamlarına göre “أَيَّامٌ ثَلَاثَةٌ فَصِيَامٌ يَجِدُ لَمْ فَمَنْ” şeklindedir. İbn Mes'ud bu âyetin ardına açıklayıcı olması bağlamında muhtemelen Hz. Peygamber'den işittiği “مَنْكَاعَاتٌ” ifadesini eklemiştir.⁶¹

⁵⁸ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'ad 'Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), 5/190 (H.No:2938).

⁵⁹ Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 5/191 (H.No:2939).

⁶⁰ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 4/1794 (H.No:4501); Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/265.

⁶¹ Taberi - et-Türki, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, 10/560; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'ân*, 1/260; Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407).

Aynı şekilde “وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ” âyeti kerimesine⁶² Sâ’d b. Ebî Vakkâs “مَنْ أُمَّ” ifadesini⁶³ ekleyerek; İbn Abbâs da “رَبِّكُمْ مِّنْ فَضْلًا تَبْتَغُوا أَنْ جُنَاحٌ عَلَيْكُمْ لَيْسَ” âyetine⁶⁴ “فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ” ifadesini ziyade ederek okumuşlardır.⁶⁵

Müdreç kırâatleri hiç kimse kırâat olarak benimsememiştir. Çünkü bu tür ilaveler sahâbenin kendi tasarrufu olduğu için hem Hz. Peygamber’e kadar ulaşan isnaddan yoksundur hem de resm-i mushafa muvafık değildir. Zaten kırâatlerin sıhhatinde aranan en önemli şart bunlardı. Bu müdreçler kaynaklarda yer almakla kalmamış sahih bir kırâat olmamasına rağmen sahih kırâat gibi önemsenmiştir. Bu tür ziyadeler âyeti daha iyi anlamak için tefsirlerde kullanılmıştır. Âyet, eğer ahkâm içerikli bir âyet ise bu ilave sahâbenin görüşünü yansıtmaya anlamında önem arz etmekteydi. Dolayısıyla hüküm istinbat etmede fakih bu ziyadeyi daima önemsemiş ve göz önünde bulundurmıştır. Örneğin yeminin kefaretiyle ilgili verilen örnekte İbn Mes’ûd âyete “مُتَّبِعَاتٌ” ard arda ilavesini getirmiştir. Yemin kefaretinde fakihlerin vardığı sonuç İbn Mes’ûd’un okuyuşuna uygun olarak orucun üç gün peş peşe tutulmasının vücûbiyeti yönündedir.

Özetlenecek olursa, merdûd şâzz kırâatler dört kategoride ele alınmıştır.

1. İsnadındaki kusur sebebiyle şâzz.
2. Uydurma (mevzû) olması sebebiyle şâzz.
3. Resm-i mushafa uymaması nedeniyle şâzz.
4. Tefsir kabilinden ilaveler (müdreç) olması, isnada, resm-i mushafa veya her ikisine de uymaması nedeniyle şâzz.⁶⁶

Bu tür kırâatler merdud şâzz kapsamında değerlendirilmiş ve hiçbir zaman sahih bir kırâat ile amel edildiği gibi onlarla amel edilmemiştir. Özellikle namaz ibadetinde bu tür kırâatlerin farz olan kırâat yerinde eda edilebileceğine hiç kimse olumlu bir yaklaşım göstermemiştir. İlk iki kategorideki kırâatler isnadı olmadıkları için namazda da namaz dışında da itibar edilen kırâatler olmamıştır. Üçüncü kategorideki kırâatler öncekilere nazaran daha müsamahayla karşılanmış; Kur’ân’ın yorumu noktasında kullanıldığı bazı durumlar olmuştur. Onları öncekilerden ayıran vasıf ise bunların -her ne kadar uygulamadan kaldırılmışsa da- en azından bir dönem Hz. Peygamber tarafından uygulanmış olmasıdır. Kırâat olma özelliği bir

1:673; Ebû Muhammed ‘Abdulhak b. Ğâlib b. ‘Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, thk. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: y.y., 1422), 2/232.

⁶² en-Nisâ 4/12.

⁶³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa’lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Heyet (Cidde: y.y., 1436/2015), 10/124; Zemahşerî, *el-Keşşâf’an Hakâiki Ğavâmiği’-Tenzil*, 1/486; Ebû ‘Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420), 9/523; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâ’ati’l-‘Asr*, 1/28.

⁶⁴ el-Bakara 2/198.

⁶⁵ Taberi - et-Türki, *Câmiü'l-Beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’an*, 4/165; Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş’âş el-Ezdi es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-Meşâhif*, thk. Muhammed b. ‘Abduh (Kahire: y.y., 1423/2002), 189; Kurtubî, *el-Câmi’ li-‘Ahkâmi’l-Kur’an*, 1/84; Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’an*, 1/386.

⁶⁶ Buna ilave olarak belki meşhurluğunu kaybetmiş kırâatler de beşinci olarak eklenebilir. Çünkü bunlar her ne kadar kendi dönemlerinde kırâat hüviyetinde olsalar da belli bir süre sonra şöhretini kaybetmiş ve artık okunmaz hale gelmiştir. Kanaatimizce bunlarda aynı kategoride değerlendirilip merdûd şâzz kısmına girilmektedir.

kenara bırakılarak Kur'ân'ı anlamaya katkısı olduğu durumlarda onlardan istifade edilmiştir. Son kategorideki kırâatler ise sadece bir görüş olarak dikkate değer bulunmuş ve onlardan istifade edilmiş; bunun dışında kırâat olarak hiçbir anlam ifade etmemiştir.

Sonuç

Kırâat ilmi, rivayet ilmidir. Silsile yoluyla tüm kırâatler şüphesiz Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Hz. Peygamber'den duyulmayan veya onun izin verdiği bir formül olmaksızın her ne kasıtlı olursa olsun icra edilen okuyuş sahih değildir. Bu türden kırâatler şâzz kırâat kapsamında değerlendirilmiş ve Kur'ân olarak kabul edilmemiştir. Ayrıca sahâbe döneminde kırâatlerle ilgili geniş bir müsamaha ve uygulamadan bahsedilmektedir. Onlar vahyin tanıkları olan bir nesil oldukları için neyin ne amaçla hangi sınırlar içerisinde kullanılacağı onlar tarafından bilinmekteydi. Bu bilinç sahâbe neslinin vefatıyla birlikte azalınca, ortam fesada uygun hale gelmiş alakasız okumalar meydana çıkmış; Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Kur'ân'ı Kerîm, sahih kırâatler dışında farklı okuyuşları devre dışı bırakacak şekilde istinsâh edilmiştir. İstinsâh, kırâatler açısından önemli bir başlangıçtır. Artık istinsâh eyleminden sonra kırâatlerin resm-i mushafa arz edileceği ve resm-i mushafa uyuyorsa sahih olarak kabul edileceği resm-i mushafa uymadığı takdirde şâzz olarak değerlendirileceği bir sistem geliştirilmiştir.

Dördüncü asra gelinceye kadar kırâatlerin, önemli bir denetim mekanizması olarak resm-i mushafa uygunluğu ölçüt alınmıştır. Bu döneme kadar insanlar isnadına/senedine güvendikleri kişiler etrafında toplanıyor ve bazı kırâatleri diğerlerine karşı tercih edilir duruma getiriyordu. Bir taraftan bu kırâatlerin şöhreti yayıldıkça diğer yandan kimisinin isnadında/senedinde, kimisinin yapısal formunda, kimisinin de Arap diline uygunluğunda sorunlar olmasına rağmen uygulanmaya devam ediyordu.

Hicrî dördüncü asra gelindiğinde bir yandan kırâatlerin çokluğu onların muhafazalarını/korunmalarını zorlaştırırken öte yandan da git gide çemberi genişleyen İslâm âleminin daha sistematik ve sınırları belli bir kırâat disiplinine ihtiyacı zirveye ulaşmıştır. Bu noktada çağının önemli kırâat bilginlerinden birisi olan İbn Mücâhid kırâatleri sahih ve şâzz diye tasniflemeyi kendisine vazife edinmiştir. Tartışmalı bir süreci de başlatan bu tasnif işlemi büyük oranda Müslümanlar tarafından olumlu karşılanmış, ortaya konan çalışmalar bu tasnif dikkate alınarak yapılmıştır. İbn Mücâhid dördüncü asırda sahih kırâatleri buldukları bölgedeki halkın rağbetine göre yedi kırâat olarak belirlemiş bunun dışında kalan kırâatleri şâzz olarak adetmiştir.

Dokuzuncu asra kadar durum böyle devam etmiş dokuzuncu asırda İbnü'l-Cezerî kaynaklarda kayıt altına alınan kırâatleri ciddi bir taramaya tabi tutunca yedi sahih kırâate üç kırâat daha ilave edilmesini gerekli bulmuş ve bu şekilde kırâat-i aşere geleneğini başlatmıştır. İbnü'l-Cezerî'den sonra sahih kırâatlerin on olduğu; bunların dışında kalanların da şâzz olduğu üzerinde ittifak durumu oluşmuştur.

Şâzz kırâat isimlendirmesi dönem dönem farklılık arz etse de kırâatlerin tasnifinden sonra şâzz durumuna düşen kırâatlerin sahih olması gerektiğini savunan muteber bir âlim olmamıştır. Kırâatlerin sahih ve şâzz olarak ayrılmaları noktasında üç ölçüt belirlemişlerdir. Bunlar Sahih bir isnâd, bir ihtimalle de olsa resm-i mushafa uygunluk ve Arap gramerine bir

yönüyle de olsa muvafık olmasıdır. Bu ölçütlerden birine uymayan kırâat şâzz durumuna düşmüştür.

Bakıldığında, şâzz kırâatlerin isnâd açısından şâzz, mevzû, âhâd ve müdrec olması yönleriyle şâzz olmak üzere dört kategoride incelendiği görülecektir. Daha ilk dönemlerde şâzz kırâatler kayıt altına alınmış bir taraftan muhtemel karışıklık önlenirken diğer taraftan şâzz kırâatlerden istifade edilebileceği yönleriyle faydalanmaya hazır hale getirilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı İbn Mücâhid'in tasnifini dikkate alarak şâzz kırâatleri belirlerken diğer bir kısmı ise aşere tasnifini esas almıştır.

Kaynakça

Acar, Mehmet Maşuk. "Kıraatlerin Sınırlandırılmasının Şâz Kıraatler Üzerindeki Etkisi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (10 Ocak 2023), 322-343. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513491>

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'esse-setu'r-Risâle, 1421/2001.

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Muhaysın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mücâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Şenebûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Atik, M. Kemal. *Câmiu'l-beyân fi'l-Kırâati's-Seb'i'l Meşhûra ve Kırâat İlmi Yönünden Tahli*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1982.

Bâzemûl, Muhammed b Ömer b Salim. *el-Kıraa Ve Eseruha Fi't-Tefsir Ve'l-Ahkâm*. : Dârü'l-Hicre, ts.

Birişik, Abdulhamit. "Hasan-ı Basrî (Tefsir İlmindeki Yeri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/301-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Buğârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buğârî el-. *Şahîhu'l-Buğârî*. thk. Muştafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.

Cemâleddîn b. Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdullâh İbn Yûsuf. Cemâleddîn İbn Hişâm. *Metnu Kaṭru'n-Nedâ ve Bellu's-Şadâ*. b.y.: y.y., ts.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1992.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 2012.

Çakici, İrfan. "İlk Dört Asırda Şâz Kıraatlere Yöneltilen Eleştiriler Üzerine Bir İnceleme". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 4/7 (30 Nisan 2021), 266-287.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân ilimleri ve Kur'ân-ı Kerim tarihi*. İstanbul : Dergah Yayınları, 2021.

Dağ, Mehmet. *-İhticac bağlamında- geleneksel kıraat algısına eleştirel bir yaklaşım*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022.

Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* VII/2 (2007), 57-110.

Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-. *et-Teysîr fi'l-Qırâ'âti's-Seb'*. thk. Hâlef Maḥmûd Sâlim. Hâil: y.y., 1436/2015.

Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrı kıraati ve Kur'an tefsirine katkısı*. İstanbul : İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı), 2021.

Demircigil, Bayram. "Hasan-ı Basrı Kıraatinin Fikhî Hükümlerle İlişkisi". *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 63 (31 Ekim 2017), 173-189.

DİA. "Hasan-ı Basrı (Literatür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Ebû Muhammed el-Vâsiṭî, 'Abdullâh b. 'Abdilmu'min b. el-Vecîh b. 'Abdullâh b. 'Alî b. el-Mubârek. *el-Kenz fi'l-Qırâ'âti'l-Aşr*. thk. Hâlid el-Meşhedânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Seḳâfeti'd-Dînîyye, 1425/2004.

Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Şâz Kıraatler ve Yûsuf Efendizâde'nin Konuya Dair Tepkisi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 67-81. <https://doi.org/10.33420/marife.553572>

Hâlîl b. Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Hâlîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Havuz, Hasan Hüseyin. "Teysîr/Şâtubiyye ve Tayyibe Tarikleri Çerçevesinde İbn Mücâhid'in Kitâbü's-Seb'a Adlı Eserindeki Tariklerin Farklılığı Meselesi -Âsım Kıraati Özelinde Bir Değerlendirme-". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (30 Aralık 2022), 519-549. <https://doi.org/10.51447/uluid.1126632>

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Muhteseb fi Tebyîni Vucûhi Şevâzi'l-Qırâ'ât ve'l-İḳdâhi 'anhâ*. 2 Cilt. b.y.: Vezâratu'l-Evkâf, 1420/1999.

İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'aş el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Meşâhif*. thk. Muḥammed b. 'Abduh. Kahire: y.y., 1423/2002.

İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. Aḥmed b. Hâleveyh. *el-Huccetu fi'l-Qırâ'âti's-Seb'a*. thk. 'Abdu'l-'Âl Sâlim Mekrem. Beyrut: y.y., 1401.

İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdullâh el-Hüseyn b. Aḥmed b. Hâleveyh. *İ'râbu'l-qırâ'âti's-seb'a ve 'ilelhâ*. thk. Abdurrahman b. Suleyman el-'Uşeymîn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Faḳl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisân'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.

İbn Mücâhid, Aḥmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Bağdâdî. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Qırâ'ât*. thk. Şevḳî Ḍayf. Mısır: y.y., 1400.

İbn 'Atiyye, Ebû Muḥammed 'Abdulḥak b. Ğâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî. *el-Muḥarreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muḥammed. Beyrut: y.y., 1422.

İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *en-Neşr fi'l-Qırâ'âti'l-Aşr*. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muḥammed. *Ğâyetu'n-Nihâye fi Ṭabaḳâti'l-Qurrâ'*. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1351/1932.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *Muncidu'l-Mukri'in ve Mürşidu't-Tâlibîn*. b.y.: y.y., 1420/1999.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Muncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- İşeri, Yunus. "Sihhat Açısından Kıraat Çeşitlerinin Kavramsal Anlamda Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (15 Aralık 2022), 471-489. <https://doi.org/10.18505/cuid.1073516>
- Kâdî, Abdulfettah el-. *el-Kırââtü's-Şâzze ve Tevcihuhâ min Lügatil'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1401.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an Tilavetinin Esasları*. İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018.
- Kurtubî, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye, 1384/1964.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Mertoğlu, M. Suat. "Yezîdî, Yahyâ b. Mübarek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/524-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (22 Ağustos 2015), 9-28.
- Önder, Muharrem. "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukuku Açısından Değeri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 163-194.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an Kıraatlerinin Tarihsel Serencamına Genel Bir Bakış". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 201-224.
- Paluvî, Hâmid b Abdülfettâh el-. *Zübdetü'l-irfan fi vücuhî'l-Kur'an*. thk. Halil İbrahim Üren. İstanbul: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2020.
- Râzî, Ebü 'Abdillâh Faḥrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihü'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1420.
- Şa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: y.y., 1436/2015.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısrıyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Taberi, Ebü Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid - Türki, Abdullah b. Abdülmuhsin et-. *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Ayi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Daru Hicr: y.y., 2001.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve tecvid ıstılahları*. İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997.
- Tirmizî, Ebü 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Uğur, Mücteba. "A'meş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/54. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.

Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiḍi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1943.

Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.